

ZWART LICHT

Leesexemplaar

ERIC MIN
**ZWART
LICHT**

ANARCHISTEN IN BELGIË ROND 1900

P E L C K M A N S

[INLEIDING]	7	Het zwarte licht van de revolte <i>Anarchisme in de studeerkamer en het atelier</i>
[EEN]	27	Wandelen door een wereld of twee <i>Élisée Reclus, geograaf en lyrische anarchist</i>
[TWEË]	69	Met vilthoed en lavallière <i>Anarchisten in de Brusselse bohème</i>
[DRIË]	93	De vlucht vooruit <i>Alexandra David-Néel, een vrouw van de wereld</i>
[VIER]	115	Een onmogelijk leven <i>Jacques Mesnil, een dwarse denker</i>
[VIJF]	163	Leven met een hoofdletter <i>Clara Koettlitz, femme de lettres</i>
[ZES]	211	Een commune avant la lettre <i>Libertaire kolonies in de Brusselse voorstad</i>
[ZEVEN]	225	De pen in rode inkt gedoopt <i>Het vrije huwelijk van kunst en anarchie</i>

[ACHT]

269

**‘Eene officieele sluipmoord
op een vrijdenker’**

Francisco Ferrer en de nieuwe pedagogie

[NEGEN]

285

Lachen tot het pijn doet

De vrolijke wanhoop van Henri Roorda van Eysinga

305

Dankwoord

307

Bibliografie

323

Noten

361

Register

[INLEIDING]

Het zwarte licht van de revolte

Anarchisme in de studeerkamer en het atelier

‘want wat is het schone anders dan het onmogelijke’

GUSTAVE FLAUBERT

‘To infinity — and beyond!’

BUZZ LIGHTYEAR IN TOY STORY

Woest hakt een man met een bijl in op een vrouw die ziel-togend op de grond ligt — hij is een arbeider met pet en werkkieel, zij een burgerdame met weelderig krullende haren en elegante hakken. Achter hen zien we de lijken van een man en een kind, rechts drie verminkte hoofden en het opschrift ‘Montjuich’. Met dit macabere kamerbrede affiche dat huistekenaar Privat-Livemont in zijn hoogst-persoonlijke variant van de art nouveau heeft ontworpen, maakt de Brusselse krant *La Réforme* reclame voor zijn nieuwe, spannende feuilleton *Le masque anarchiste*, dat vanaf 21 november 1897 verschijnt. De lezers van het progressief-liberale dagblad kunnen het tafereel moeiteloos ontcijferen: de man met de bijl is een gewetenloze anarchist, Montjuich de naam van de gevangenis waar vijf van zijn geestgenoten zijn gemarteld na de bomaanslag op een processie in Barcelona in juni 1896. Voor de man in de straat staat anarchisme gelijk aan blind geweld. Waar de libertaire gedachte heerst, waart de dood rond. Was het anarchisme een rebus, er kwamen bommen en granaten in voor.

Een tweede tafereel speelt zich af in het achterzaaltje van een Parijse bistro, waar brallend tuig zich rond de *zinc* schaart om de wereld met slogans te verbouwen. Steinlen tekent, Aristide Bruant levert de tekst van het chanson ‘Pus d’patrons’ (‘Weg met de bazen’). Het tumult na de meeting moet je er zelf bij denken:

*‘J’suis républicain socialisse,
Compagnon, radical ultra,
Révolutionnaire, anarchisse,
Eq’ cætera... Eq’cætera...’*

En weg met dit en weg met dat, met de regering en het parlement, met de wetten en het leger, met de kerk en de ploegbazen — *‘faut pus de rien!’* Alle dagen vakantie! Maar op de vraag wie dan volgende zaterdag de lonen zal uitbetalen, komt geen antwoord. Bovendien moet dat zootje ongeregeld beter op zijn taal letten.

Voor de derde scène verplaatsen wij ons naar de theaterzaal waar in 2015 het stuk *Passions humaines — De menselijke drijfven* van Erwin Mortier wordt opgevoerd, een mijmering over ideologie en inspiratie tegen de achtergrond van Jef Lambeaux’ monumentale marmeren reliëf met dezelfde titel. Naast Leopold II, architect Victor Horta, de schrijver Georges Eekhoud en enkele nevenfiguren is de Brusselse anarchist en journalist Gilbert Vandecaveye het enige fictieve personage. In het verhaal fungeert hij als de tegenstem die alles — kunst en vorst, liefde en charcuterie, ‘socialisten in lakschoenen’, adjectieven en abstracties en zelfs de kosmos — in vraag stelt en in afwachting van de nieuwe maatschappij ‘schaamteloos gebruik[maakt] van de oude structuren’. Zijn conclusie: chaos is de wieg van elke schepping. ‘Kolkking, stuwing, dat is de wereld.’ Vandecaveye krijgt niet het laatste woord, maar ook deze figuur voldoet aan de stereotypen van onversneden radicaliteit en geweld.

Dat beeld wordt slechts bevestigd wanneer ik door de stapel *illustrés* blader, die rond 1900 in de Franse en Belgische kiosken te koop zijn en de avonturen van de anarchistische militanten vatten in krach-

tige tekeningen, en na de eeuwwisseling ook in foto's. Een reportage in *L'Illustration* laat ons in maart 1889 binnenkijken in de slonzige zolderkamer van de rue Mouffetard in Parijs, waar hoofdopsteller Jean Grave zijn blaadje *La Révolte* volschrijft; het huis is een krot. Dezelfde armoede heerst op een *soupe-conférence anarchiste* in 1892, een meeting die sjofele, norske werklui lokt met een bord warme bouillon terwijl een redenaar in een al even sleets plunje het verlossende woord spreekt. Tussen 1892 en 1894 woeden vooral aanslagen en processen in de kolommen van *Le Journal Illustré*, *Le Petit Journal* en *Le Monde Illustré* — zeg maar de populaire pers. De *dynamiteurs* Ravachol, Vaillant en Henry worden steevast opgevoerd als manische, gewetenloze zonderlingen, wier daden leiden tot visioenen van vernieling en moord. In de beklagdenbank zitten weliswaar energieke, maar in wezen zielige individuen met glazige blik. Af en toe brengt een journalist enige nuance aan: deze monsters hebben niets te maken met de terechte verwachtingen van een onderklasse die in armoede leeft en die bijstand verdient. Voor *Le Petit Journal* van 3 september 1899 zijn revolutionaire opstootjes in Parijs voorpaginanieuws; een politiecommissaris wordt tegen de grond gewerkt door betogers die met de verboden rode vlag zwaaien, terwijl elders in de stad een kerk wordt bestormd en het meubilair aan stukken geslagen. Satirische weekbladen als *Le Rire* gaan nog een stap verder; de anarchisten die zij in beeld brengen zijn tandeloze zuipschuiten die met revolvers zwaaien. Een enkele keer sluipt er wat erotiek naar binnen wanneer twee heren tijdens een gemaskerd bal naar een rondborstige deerne op een bankje turen. 'Zij is verkleed als anarchiste', zegt de ene man. 'Kijk uit! Misschien zijn haar bommen wel geladen.'

Er komen natuurlijk ook populaire liedjes van, waarvan de teksten en partituren op straat worden verkocht. De *anarchisse* is steevast een leegloper die geen zinvol maatschappelijk alternatief aanbiedt, in het beste geval een idealistisch warhoofd — alles moet weg, van bazen en heiligen tot dassen en corsages, in een attitude die lijkt op die van de punkbeweging in de late jaren 1970. In de *complaintes* of klaagzangen van Vaillant en Ravachol klinkt soms wat begrip door, en medelijden

voor de moeders die deze kinderen op de wereld hebben gezet. Hun vreselijke aanslagen hebben uiteindelijk slechts een handvol slachtoffers gemaakt (negen, om precies te zijn). Bijna altijd is de anarchist letterlijk het ‘zwarte beest’, de man in de marge. Vergelijk hem met de nochtans niet geheel ongevaarlijke maar salonfähige socialistische militant, die rond de eeuwwisseling almaar meer op respect kan rekenen. In hetzelfde nummer van 25 april 1902 waarin het Franse weekblad *La Vie illustrée* vier bladzijden uittrekt voor de betogingen voor het algemeen stemrecht, waarbij de burgerwacht in Leuven zes militanten doodschiet, krijgt ‘*le grand agitateur belge M. Vandervoelde*’, de leider van de Belgische Werkliedenpartij, de voorpagina én een lifestyle-reportage met foto’s van zijn echtgenote en zelfs een inkijkje in de muzieksalon van zijn villa in Terhulpen.

In de populaire beeldcultuur van het Europese fin de siècle is geen figuur zo scherp getekend als de anarchist — of het zou de gestalte van de Joodse bankier moeten zijn, maar daar handelt dit boek niet over. De militant van de libertaire gedachte wordt getypeerd als een leeghoofdige geweldenaar, een dronken tafelspringer of een wereldvreemde teringlijder — de theorieën uit *L’uomo delinquente* van de Italiaanse criminoloog Cesare Lombroso, die misdaad en degeneratie linkt aan fysieke kenmerken, maken school. Als de libertaire ideologie al de krantenkolommen haalt, dan is de rubriek ‘moord en doodslag’ vaak goed genoeg. Zo groeit in de hoofden van bange blanke burgers — de bourgeoisie is zowat de enige klasse die iets te verliezen heeft — een stevige angstpsychose, die in Frankrijk rond 1894 haar hoogtepunt kent. De ene bomaanslag volgt dan op de andere, in een infernale keten van wraak en vergelding. De terreur van wat ‘de propaganda van de daad’ wordt genoemd, lokt snoeiharde repressie uit, gevolgd door nieuw geweld. Tussen haakjes: het vermoorden van gekroonde hoofden en staatsleiders lijkt wel een Italiaanse specialiteit, die tussen 1894 en 1900 het leven kost aan een president, een premier, een keizerin (Sissi!) en een koning — de enigszins ridicule poging tot aanslag op de Belgische vorst Leopold II door Gennaro Rubino in 1902 reken

ik niet mee. Het revolutionaire geweld moet de brede bevolking ervan overtuigen dat de nieuwe maatschappij er nu snel aankomt. Dat de aanslagen precies het tegendeel veroorzaken – angst in plaats van engagement, veeleer marginalisering dan popularisering van het libertaire gedachtegoed – zullen de militanten van de harde lijn slechts laat beseffen.

Het zwarte spook dat rond 1900 door het oude Europa waart, is dus echt wel een gevaarlijk beestje. Tegelijk spreekt het fenomeen tot de verbeelding van romanschrijvers en hun lezers, die naar de anarchistische theorie en praktijk staren als konijnen naar een lichtbak. In *Het ivoren aapje*, de Brusselse stadroman van Herman Teirlinck die in 1909 verschijnt, spelen enkele taferelen zich af in het Volkshuis, waar de revolutie wordt gepredikt, en in het stadshart, waar voor het algemeen stemrecht wordt betoogd met de rode vlag. Voor de sleutelsequens verplaatsen de revolutionaire militanten zich naar het bal in de Muntshouwburch tijdens Nieuwjaarsnacht – ‘Daar gisten het vleesch en de mensenangst samen.’ Een provocateur gooit er een *bombe* in het publiek, en de gevolgen zijn vreselijk:

‘Zal ik u dat alles beschrijven? In de zaal zelf, in die schemerige holte daar, woelde wat ik hoop dat nooit meer mijn oog zal aanschouwen: de hel met haar brandende rompen, haar wringende armen, haar bang en lang-rekkend gehuil – maar eene hel in duisternis, een zwart vuur van jankende lijven, met, erover, een zonderling rooden gloed.’

De man achter de aanslag, pastoor Pezza, heeft uiteraard Italiaanse roots. Dat het om een rechts-katholiek complot tegen de arbeidersbeweging gaat (en dat de gebeurtenis volkomen fictief is), doet nu even niets ter zake. Teirlinck haalt zijn inspiratie bij de anarchistische terreur.

Net als het libertaire dynamiet wordt de ‘vrije liefde’ van deze *compagnons* en hun *compagnes* een romaneske topos. Stuiversromans (en occasioneel het meer serieuze werk) vertellen de avonturen van ner-

veuze bommenleggers en samenzweerders, die hun mosterd halen bij de denkers van de beweging — bij Kropotkin bijvoorbeeld, bij de zachtaardige kamergeleerde Élisée Reclus of in de krantjes die journalist Jean Grave op zijn mansarde drukt. In de succesvolle roman *En anarchie* van Camille Pert uit 1901 wordt Ruth, een uit de echt gescheiden schilderes ‘*de mœurs très libres*’ verliefd op Émile, de zoon van een *communard* en een kloon van de terrorist Emile Henry die een bom deed ontploffen in café Terminus. Zo vloeien seksuele vrijheid, kunst en gewelddadige revolte naadloos in elkaar over, met een *crime passionnel* als kers op de taart.

Zeker is dat de anarchistische sympathisanten een kleine minderheid vormen, een groepje wanhopige lui die er ideeën op na houden die veel te groot zijn voor een mens. Een einde maken aan elke vorm van autoriteit — de ijzeren Drievuldigheid Staat, Leger en Kerk, maar evengoed op school en in de slaapkamer — is toch je reinste utopie? Hoe dan ook is het goed toeven aan de rand van de maatschappij, in de echokamer van de vrije gedachte — vandaag zouden we het ‘een bubbel’ noemen. Het belet de zo intens gehate Staat niet om met harde hand terug te slaan. In Spanje worden anarchisten gefolterd en aan de wurgpaal geëxecuteerd, in Frankrijk wacht hun de guillotine. Strenge perswetten leggen de libertaire bladen aan de ketting, militanten worden geschaduw. De prille socialistische beweging kan ervan meespreken: lange tijd is het volstrekt verboden om met de rode (en later zwarte) vlag van de revolutie te zwaaien of strijdliederen als de *Marseillaise* en de *Internationale* te zingen. De kreet ‘*Leve de anarchie!*’ kan je rond de eeuwwisseling tot vijf jaar cel kosten. De kranten beseffen dat achter de vaak erg jonge en heetgebakerde bommengooiers en messentrekkers — vandaag zouden wij hen ‘geradicaliseerd’ noemen — theoretici schuilgaan, intellectuelen als Reclus en Blanqui. Op 19 december 1893 sneert de Nederlandse krant *Het Nieuws van den Dag* dat het ‘dergelijke heeren met witte handschoenen achter de schermen’ zijn die het vuile werk laten opknappen ‘door den daartoe aangehitsten en in staat gestelden minderen man’. Dat klopt niet, maar de toon is gezet.

Lang duurt het hoogtij van de libertaire utopie niet. Na de hausse van de aanslagen in 1894 krimpt het zwarte licht, al flakkert de vlam af en toe weer op. De Belgische dichter en journalist Georges Rodenbach, die in Parijs op de eerste rij zit, stelt al in mei 1897 tevreden vast dat de terreurepidemie is uitgewoed en dat ook de mode van het intellectuele anarchisme is voorbijgewaaid: *‘On fut anarchiste comme on était wagnérien. Ce fut une attitude mondaine. Dans les salons meublés au style anglais, on parla avec mépris du capital [...] Ce fut aussi une attitude littéraire. Toute la littérature d’avant-garde, un moment, se déclara libertaire.’* Rodenbach gebruikt consequent de *passé simple*: de handeling is voltooid. Hij vergist zich. Het momentum van het verbond tussen kunst en ideologie is misschien voorbij, maar het spook steekt in andere gedaanten almaar opnieuw de kop op. Er zullen nog aanslagen volgen. Eentje ontketent zelfs een wereldbrand.

Schrikkelijk en schoon

Het zijn natuurlijk drukke tijden, op dat machtige kruispunt van de wereldgeschiedenis dat ‘fin de siècle’ heet. Politiek en economie, beeldende kunst en literatuur, techniek en wetenschap belanden in een beslissende stroomversnelling, en heel even lijkt alles mogelijk — zelfs een radicale en diepgaande omwenteling van alle waarden. Blijkbaar hebben heel wat scherpzinnige geesten dat toentertijd perfect aangevoeld: denk aan kunstenaars als James Ensor of de futuristen. Ik pluk het volgende citaat uit het avant-gardetijdschrift *Van Nu en Straks*, eerste jaargang, 1893. Achter het pseudoniem A.V. De Meere gaat hoofdredacteur August Vermeylen schuil. In zijn blad heet het korte essay nog ‘Aanteekeningen over een hedendaagsche richting’, later wordt het kortweg en efficiënt ‘Onze tijd’:

‘Die tijd dien wij meêleven is schrikkelijk en schoon. O raadselig ingewikkelde, bonte, aanlokkende absurditeit, paroxysme, val & oprijzing van rassen & maatschappijen,

alles weer omgewoeld, alle begrip op-nieuw gepooteld & betwist, 'k voel heel dat leven door mijn geest kloppen...'

Daar staat het allemaal, zwart op wit: de omwoeling van alle zekerheden in het laboratorium van de geest, de lokroep van het ongeziene nieuwe, de diversiteit van al wat is en zijn zal. Dat de jonge Vermeyley zelf een tijdlang *compagnon de route* van het anarchisme wordt, doet niets af aan zijn diagnose: de maatschappij staat op een kantelpunt en heel veel burgers, vooral jongeren, wachten ongedurig op de ideale wereld die eraan komt. In de brede links-liberale beweging wordt de anarchist weleens getypeerd als 'een ongeduldige socialist'. Dat zegt genoeg.

De linkse militanten hebben redenen te over om de zaken te laten vooruitgaan. Dwars door de samenleving loopt een gigantische kloof, met enkele schatrijke individuen en een almaar groeiende bourgeoisie aan de ene kant en een massa behoeftige, zelfs straatarme arbeiders aan de andere. Het kleine België is een van de rijkste landen van de planeet, maar ook hier gist het oproer. In maart 1886 komt er een dramatische revolve van, wanneer de vijftiende verjaardag van de Parijse Commune in Luik tot rellen leidt en de onrust overslaat naar de streek van Charleroi, met wilde stakingen en de vernieling van een glasfabriek (en de bestorming van het somptueuze kasteel van de eigenaar) in Jumet. Een handvol anarchistische elementen heeft deze actie opgezet. Even later leidt een ander sociaal conflict tot een botsing met het leger; charges en de afkondiging van de staat van beleg zijn het gevolg. Het oproer kost een dertigtal arbeiders, vooral jonge mijnwerkers, het leven. Op de lange duur zal het straatgeweld resulteren in een embryonale arbeidswetgeving die het 'lot' van de werkende klasse moet verbeteren, bijvoorbeeld via de reglementering van kinder – en vrouwenarbeid, de leerplicht, de invoering van een wekelijkse rustdag of de creatie van ziekenfondsen.

Voor de anarchisten gaat het niet snel genoeg. Hun grootste bondgenoot én concurrent, de socialistische arbeiderspartij, die nog niet in het parlement is vertegenwoordigd, zet intussen hoog in op de

strijd voor stemrecht, want in het België van 1886 mogen slechts een kleine 140.000 mannen die belasting betalen hun vertegenwoordigers kiezen. Ook daar komen massabetogingen van — denk aan Ensors kamerbrede schilderij *De intrede van Christus in Brussel in 1889*, waarop de menigte defileert onder het rode spandoek ‘*Vive la Sociale*’. Enkele jaren later, in april 1893, klimmen militanten op de barricaden tijdens de algemene staking die zal leiden tot het algemeen meervoudig stemrecht, een compromis *à la belge* waarbij iedere man minstens één stem krijgt, maar bepaalde categorieën twee of drie. Langzaam, heel langzaam veranderen de politieke verhoudingen en wordt werk gemaakt van wetgeving die de ‘sociale ziekte’ van zwarte armoede en aperte ongelijkheid moet temperen. Terwijl in het parlement en het Volkshuis driftig wordt gedebatteerd over de organisatie van de maatschappij, gaat het anarchistische mollenwerk in de marge gewoon door. Luister even mee naar wat de libertaire geograaf Élisée Reclus vanuit zijn ballingsoord Clarens in september 1885 aan zijn vriend Jean Grave schrijft. Ik parafraseer:

‘*Voter, c’est abdiquer* — wie stemt, verzaakt, doet afstand van al zijn rechten. De kandidaat die een troon of zetel bemachtigt, gedraagt zich sowieso als onze meerdere en stelt zichzelf boven de wet. Dat een mens als jij en ik als bij toverslag alles zouden weten, begrijpen en in wetgeving omzetten — de afmetingen van lucifers, de bouw van oorlogsbodems, het snoeien van bomen, het uitroeien van inheemse volkeren — is toch al te gek? Ook in het parlement regeert de middelmaat. *Voter c’est évoquer la trahison*. Misschien bedoelen de verkozenen des volks het wel goed en voelen hun eerste dagen op de banken van het parlement aan als een prille liefde, ‘*quand les candidats sont encore dans la ferveur du premier amour*’. Maar het ontwaken smaakt bitter: zijn omgeving maakt een mens immers tot wie hij wordt. Nederig buigt de bevlogen democraat het hoofd wanneer de bankier hem audiëntie verleent. Stemmen is dit verraad in de hand werken.’

Élisée Reclus is een zachtaardige man en een trouwe kameraad; allicht brengt hij nog enig begrip op voor zijn Brusselse vrienden Hector Denis en Edmond Picard, die de weg van de parlementaire democratie kiezen en in het parlement gaan zetelen voor de socialistische partij. Zijn verdict over stemrecht is evenwel absoluut. Bovendien wordt het ingegeven door een grote luciditeit en een scherp inzicht in de menselijke conditie — of is dit de taal van een ontgoochelde? Je hoort het hem denken: voor je het weet heb je een muur rond je arbeidersparadijs nodig, een geheime politie die je burgers schaduwet en je oppositie liquideert, en een krant die bij voorkeur *De Waarheid* heet en aan de lopende band *alternative facts* — nepnieuws, leugens — brouwt. Hoe correct de diagnose ook is die Reclus, Kropotkin en hun medestanders formuleren, toch is het anderhalve eeuw later nog altijd een raadsel waar zij de immanente zekerheid vandaan haalden dat de ideale wereld hoegenaamd realiseerbaar was, en hooguit een kwestie van tijd. Leefden zij in een net nog overzichtelijk universum, dat nog veel minder complex was dan het onze?

Veeleer dan een vastomlijnd programma was en is het anarchisme een tegencultuur, een way of life. Dat heeft meteen het voordeel van de onduidelijkheid: aangezien het verhaal van het libertaire gedachtegoed in de eerste persoon enkelvoud wordt geschreven — iedereen denkt en handelt vanuit en voor zichzelf — vormen paradoxen en schijnbare of echte tegenstellingen geen probleem. Altijd blijft een begrip als ‘wij’ vaag: het kan om enkele compagnons gaan met wie je in een commune gaat samenleven, of om de hele mensheid. Almaar opnieuw sluipen toch weer abstracties naar binnen in het gedachtegoed van lieden die zich afzetten tegen lege concepten en veralgemeningen. Gelukkig staat er af en toe een schrandere geest op als Henri Roorda, de Nederlands-Zwitserse wiskundeleraar die aan de vooravond van zijn uitermate lucide suïcide in 1925 de zaak van de anarchie kernachtig samenvat als een werk van improvisatie, overmoed en waan: ‘Van tijd tot tijd moet er in de wereld wat wanorde heersen om nieuwe dingen te kunnen laten ontstaan. Wanorde wordt altijd ge-

sticht door slechte burgers, door enthousiastelingen die zich met woorden bedwelmen.’

Het hoge woord ‘bedwelmen’ valt, en niet voor het eerst. Politieke tegenstanders, rechtse scribenten en politespionnen willen het fenomeen weleens een nieuwe religie noemen. De Brusselse agenten die rond 1900 de huizen van de lokale anarchisten in de gaten houden, moeten er vooral op letten dat zij geen buitenlandse *coreligionnaires* onderdak geven: de term ‘geloofsgenoten’ die geregeld in hun rapporten opduikt, zegt genoeg. Voor een rechtgeaarde *anar* die naar het woord van Blanqui *ni Dieu ni maître* — God noch gebod — kent, kan deze vergelijking niets minder zijn dan een belediging, en toch houdt ze steek. In het utopische denken schuilt sowieso een stevige dosis messianisme: het gaat niet alleen om de maakbaarheid van de samenleving — voor deze denkers is die zo goed als absoluut, al is het niet duidelijk hoe de mensheid 2.0 er concreet moet uitzien — maar zelfs om een soort zekerheid: het beloofde rijk komt, en het is binnen handbereik. In februari 1894 citeert de conservatieve Brusselse krant *Le Patriote* trillend van verontwaardiging een sympathisant van Reclus, die de anarchisten ‘*les religieux de la souffrance humaine*’ heeft genoemd, trouwe apostelen van martelaars als (de terrorist) Vaillant, aanhangers van de ‘rationele religie van het menselijke lijden’. De bedienaren van dit geloof zonder god gaan te werk met zelfverloochening en een zekere bekeringsijver, ‘*un zèle apostolique*’ die ook eigen is aan de missionarissen die actief zijn in het andere kamp, dat van de reactionaire contrarevolutie. De toon en iconografie zijn vrijwel identiek want behoorlijk universeel, maar ze doen ook christelijk aan. Een eeuw na de feiten is het even schrikken als we in een gedenkboek voor de Nederlandse anarchistische voorman (en ex-dominee) Ferdinand Domela Nieuwenhuis een afbeelding aantreffen van de man in een maliënkolder, uitgedost als kruisvaarder, en een andere waarin hij als een baardige Griekse god de golven bedwingt. Een tekening van Steinlen in *L'Assiette au Beurre* voert de libertaire activist Charles Malato tijdens zijn proces in 1905 op als een Christusfiguur, bewaakt door Romeinse soldeniers — dat is veel meer dan ironie. En heet een van die ontelbare

journaux anarchistes uit het vooroorlogse Brussel niet *La Foi nouvelle*, voorzien van een omslag met een bloeiende boom en een rijzende zon? Dat de redactie vergadert in café *Le Diable au Corps* lijkt een paradox, maar is een mooi voorbeeld van anarchistische humor. En geeft de ontgoochelde libertaire militant Paul Kenis zijn roman over de anarchistenkolonie van Aiglemont in de Ardennen niet de titel *De apostels van het nieuwe rijk*? Een laattijdige bekentenis is dat.

De messiaanse gedachte vinden we ook terug in de rijke iconografie van de beweging, die net als de andere vertakkingen van de brede socialistische stroming – en in het verlengde van de Verlichting, de Franse Revolutie en *La Libre Pensée*, waarvan zij zich de erfgenaam weet – dankbaar gebruikmaakt van het licht als metafoor voor vooruitgang en bevrijding. Het aantal opkomende zonnen in de anarchistische pers is niet te tellen. In het allereerste logo van het Antwerpse blad *Ontwaking* (1896) wekt de weldadige warmte van de zonnestralen enkele veldbloemen tot leven. Op het briefhoofd van de links-alternatieve Université Nouvelle in Brussel drijft een stevige boom zijn wortels in de aarde terwijl aan de einder de zon oplicht. Bloedrood gloort de nieuwe dag achter de betogers met hun zwarte vlag op Léon Spilliaerts tekening *Homme au drapeau*. Het Nederlandse Kröller-Müller Museum bewaart schetsen van kunstenaar en libertair Johan Thorn Prikker, die de letters ‘ANARCHIE’ heeft gekrast in de zon die stijgt boven de haveloze stakkers op de voorgrond. De Franse impressionist Camille Pissarro doet hetzelfde in zijn maatschappijkritische album *Turpitudes sociales*. Bij zijn collega Maximilien Luce prijkt in de rijzende zon het woord ‘*Liberté*’ – in het oeuvre van een man met een familienaam als de zijne moet er wel met overgave gegloord en opgekomen worden. Is de brandende toorts van de mythologische figuur Prometheus, die het vuur uit de hemel steelt en aan de mensheid schenkt, iets anders dan een belofte van letterlijke en figuurlijke verlichting, en evengoed het perfecte symbool voor de vrijheid van denken? Tussen 1919 en 1921 publiceert Frans Masereel, het icoon van antimilitaristisch en libertair links, zelfs een echt ‘zon-

neboek': zijn beeldroman krijgt de stralende titel *Le Soleil*. Na het donker van de oorlog is de wereld toe aan een nieuwe lente — vol hoop noemen avant-gardegroepen zich nu *Clarté* of *Lumière*. Zelden was een allegorie meer op haar plaats.

En nog staat de dans van de beelden niet stil. In 1922 tekent Albert Daenens de prent *Zonnewende*, de gestalte van een naakte man die naar de hemel reikt terwijl twee priesters met brede hoed en soutane hem aan de grond trachten te houden. Aan deze linosnede dank ik het omslag van dit boek, waarvan de werktitel een tijdlang *Een onmogelijk leven* was, naar de roman die Jacques Mesnil, een van mijn hoofdpersonages, wilde schrijven. Dat het *Zwart licht* zou worden, lag uiteindelijk voor de hand. Geen schijnsel schrijft ongenadiger dan dat van het anarchistische oproer.

In de titelvignetten van *L'Émancipateur* en *Le Communiste*, de tijdschriften van de libertaire kolonies uit de groene rand rond Brussel, rijst de zon boven een arcadisch landschap; zelfverzekerd kijkt een zaaier op van zijn werk. *Opstanding* uit Sint-Joost-ten-Node gebruikt hetzelfde thema. Let ook op de titels van deze bladen, van *Voorwaarts* tot *Ontwaking*, van *Les Temps Nouveaux* over *Van Nu en Straks* tot *La Société Nouvelle* of zelfs *L'Humanité Nouvelle*: alles oogt nieuw, jong, fris van de lever en vers van de pers, ongezien en ongehoord, maar evengoed onafwendbaar en definitief. De *lutte finale* uit het refrein van de *Internationale* zegt niets anders, want de anarchistische beweging bezit zeker niet het alleenrecht op deze motieven. Strijdbaar stappen betogers achter hun rode vlaggen, terwijl achter hun rug het glorieuze ochtendkrieken zich voltrekt. Een variant is de figuur van de kraaiende haan, embleem én boodschap van het linkse intellectuele tijdschrift *Le Coq rouge* — de huidige maatschappij zal te vuur en te zwaard ten onder gaan. En wat is Émile Verhaerens toneelstuk *Les Aubes* uit 1898 anders dan een bespiegeling over de gouden dageraad die eraan komt nadat de brand is uitgewoed? Aan een collega vertrouwt de dichter toe dat deze toekomstige maatschappij zijn innigste wens is: *'l'avenir tel que je le rêve, purifié, lavé, exorcisé du présent'*. In zijn boekontwerp voor *Les Aubes* laat Théo Van Rysselberghe vlammen knet-

teren in het morgenrood. Dezelfde kunstenaar had eerder al het omslag van Kropotkins *La Morale anarchiste* getekend, waarop dezelfde hoopvolle zon ons toelacht.

De beeldspraak heeft zeker niet uitsluitend een politieke lading. Zo gebruikt schilder en grafisch ontwerper Georges Lemmen het motief in het titelvignet voor het Brusselse tijdschrift *L'Art moderne* in 1891 (gecombineerd met een naakte vrouw die een akker omploegt), voor het omslag van de catalogus van de tentoonstelling van de kunstenaarsgroep *Les XX* in hetzelfde jaar en op het vuurrode affiche voor de lokale 1 mei viering van 1892 — de avant-garde is resoluut oecumenisch. Vlot wordt dit aloude beeld gerecycleerd door allerlei linkse bewegingen. Menige socialistische zangvereniging noemt zichzelf trots De Dageraad, terwijl de gloed van de rijzende zon evengoed verschijnt op diploma's als in de logo's van coöperatieve bakkerijen. Uit mijn prille jeugd herinner ik mij de rode zonnestralen achter de ruggen van de gespierde arbeiders op de papieren zak van de Mechelse coöperatie Vooruit nr. 1, die mijn overgrootmoeder in Leuven jarenlang haar dagelijkse brood leverde. De boterhammen in kwestie leken wel nat karton, maar dat deerde niet. Tot de laatste rit van het bestelwagentje zou haar brood van de 'kopperatif' komen.

'To infinity, and beyond!'

Wie zijn de militanten die in België het libertaire gedachtegoed uitdragen door bijeenkomsten te organiseren, pamfletten te schrijven en utopische projecten ineen te knutselen? Voor een antwoord op deze vraag heb je minstens een vuistdik proefschrift nodig, zo mogelijk ingekookt tot een boek van enkele honderden bladzijden, dat het onderwerp nauwgezet in kaart brengt en als een standaardwerk wordt beschouwd. Dat boek bestaat. De Leuvense historicus Jan Moulaert heeft het in 1995 gepubliceerd, en sindsdien deed niemand hem die tour de force na. Zijn *Rood en zwart. De anarchistische beweging in België* is een breed opgezette historische inkijk in het libertaire huis, dat

zoveel kamers telt dat het veeleer een melkwegstelsel lijkt dan een middelgrote gezinswoning. *Zwart licht* heeft deze encyclopedische ambitie niet. Wel wil ik voortbouwen op een thema dat Moulaert beknopt aanhaalt en dat de voorbije twintig jaar het voorwerp uitmaakte van verder onderzoek: het intellectuele en artistieke anarchisme in België rond de eeuwwisseling. In 2005 organiseerde het Émile Verhaerenmuseum op verplaatsing in de Antwerpse Koningin Fabiola-zaal de tentoonstelling *Anarchisten rond Émile Verhaeren*. David Gul-lentops en Hans Vandevoorde bezorgden het gelijknamige boek, dat intussen stukgelezen in mijn kast staat. Erik Buelinckx werkte voornamelijk rond de kunstenaars Albert Daenens en Henry van de Velde. Deze vier auteurs hebben mij geïnspireerd om *Zwart licht* te schrijven. In dit boek wil ik enkele markante figuren voluit – en enkele andere zijdelings, als in een spiegelpaleis – aan het woord laten over hun hoogstpersoonlijke invulling van dit intellectuele anarchisme. Dat is doorgaans sterk individualistisch getint; met de concrete organisatie van de maatschappij van morgen houdt het zich – in tegenstelling tot bijvoorbeeld het anarchosyndicalisme of het libertair-communistische project – nauwelijks bezig. De personages die ik belicht vertegenwoordigen vooral zichzelf, al maken zij deel uit van een losjes geweven netwerk. Net als in heel wat andere domeinen zou een volledig overzicht van een stroming of denkrichting niet alleen onmogelijk zijn, maar vooral een saaie opsomming opleveren. Dat was dus geen valabele optie.

Wie zijn ze dus, deze *citoyens*, *camarades* en *compagnons* – aan drie c's heeft de beweging genoeg – die de wereld wilden veranderen? Intellectuelen, alleszins. Studenten en hun professoren; ze lezen Nietzsche en Ibsen, Tolstoj en Verhaeren. Kunstenaars ook, jonge mannen en vrouwen uit de artistieke avant-garde, die breder is dan je misschien verwacht. Schilders die *lavallière*-dassen en breedgerande hoeden dragen. Mannen met baarden, ook. In die van Kropotkin woont een eekhoorn.

Jan Moulaerts formule 'symbolist in de kunst, anarchist in de politiek' klopt, maar het is slechts de halve waarheid. Meer nog dan van de

symbolistische schilders en dichters krijgt de beweging bijval van een cohorte neo-impressionisten, ook ‘pointillisten’ genoemd. Kunstenaars die je op het eerste gezicht eerder in burgersalons verwacht, leveren hand — en spandiensten aan de zwarte internationale — denk aan Signac, Van Rysselberghe, Luce of Pissarro.

Het intellectueel-artistieke anarchisme is een kleine wereld waarin iedereen zowat iedereen kent. Een voorbeeld: in 1894 draagt de symbolistische schilder en auteur Jean Delville zijn gedicht ‘Le glaive des dieux’ (‘Het godenzwaard’), dat hij in *La Jeune Belgique* publiceert, op aan zijn vriend Jean Hautstont, een anarchist en musicus uit de Brusselse schutskring rond Reclus; de jongeman wordt verliefd op de operazangeres Alexandra Myrial — later zal zij als Alexandra David-Néel naam maken als wereldreizigster — en componeert in 1912 het eerste volkslied van de Chinese republiek. Zo wip je in dit verhaal moeiteloos van de ene figuur naar de andere. En allemaal zijn het lieden die doorgeleerd hebben; naar een arbeider is het met een vergrootglas zoeken. Tot zijn verbazing stelt een activist vast dat de anarchosyndicalist Georges Thonar, van wie hij een lezing heeft bijgewoond, een typograaf is — een werkmens dus — die zich door zelfstudie heeft opgewerkt. Zijn conclusie (in de progressieve spelling-Kollewijn): ‘De anarchistiese beweging is in hoofdzaak een intellektuële beweging.’

Geen blauwdruk voor een nieuwe samenleving moet je van deze lui verwachten, geen sluitende theorie, geen businessplan en zelfs geen marsrichting. Zij plegen geen aanslagen — niet de straat is hun element, maar de studeerkamer of het atelier. Rond 1900 ziet hun generatie de wereld kantelen naar een nieuwe maatschappij die gelijkheid en geluk zal brengen. Loon naar werken. Vrede. De vrijheid om lief te hebben. Schooltjes op kindermaat. Een leven zonder God of gebod.

De een richt een tijdschrift op dat het een week volhoudt. De ander schrijft reisgidsen en gedichten voor zijn geliefde, die hem het echte leven heeft geleerd. Na enkele jaren in de contramine gooit de derde zijn anarchistische theorieën bij het grof huisvuil. De vierde drukt propagandabrochures op een handpers en werkt misschien wel als

informant voor de lokale politie. De vijfde bedenkt de principes van een nieuwe pedagogie en wordt gefusilleerd. Nummer zes verzamelt een handvol lotgenoten in een gammel boerderijtje en wil een autonome gemeenschap oprichten, die overmorgen al op de klippen loopt. De zevende broedt op een nieuwe spraakkunst en spelling, een ‘*ortografie*’ die veel eenvoudiger zal zijn, beter aansluit bij de taal van de gewone man en zelfs de hiërarchische positie van de hoofdletter aanvecht. De achtste denkt vertwijfeld terug aan haar wilde jeugd in de Brusselse bohème en zucht diep wanneer zij jaren later in Parijs tegen een compagnon aanloopt die op straat *l’anarchie* colporteert, ‘*vrai modèle pour un peintre mystique*’. De negende is een componist die een schrijfwijze bedenkt waarin alle noten evenwaardig zijn. De tiende en laatste gooit de deur dicht met een knal — een al te scherp inzicht is lastig om te dragen.

Absolute beginners willen zij zijn, bloot zijn en beginnen. Iemand worden die — naar de frase van Rainer Maria Rilke — als eerste een woord opschrijft na een eeuwenlange gedachtestreep: ‘*Einer der das erste Wort schreibt hinter einen jahrhundertlangen Gedankenstrich.*’ Hoewel de tabula rasa waarvan zij droomden er niet is gekomen, stel ik een eeuw na hun ijdele ijveren vast dat zowat het hele maatschappelijke programma van hun wankele project in een aanzienlijk deel van de wereld is gerealiseerd. Scholen hebben hun tralies weggehaald, kleuters houden praatrondes en leren timmeren. Het keurslijf van het traditionele huwelijk is ingeruild voor een waaier van relatievormen en seksuele varianten, mannen, vrouwen en alle denkbare obediënties wonen eindelijk in een lichaam dat hun toebehoort (al is zelfs dat niet verworven: vijftig jaar na de sixties en seventies liggen de preutsheid en de zedenpolitie weer op de loer om al te vrijgevochten seksualiteit weer aan banden te leggen). Geboortebepierking en voorbehoedsmiddelen zijn mainstream geworden. In plaats van ongeoorloofde praktijken werden abortus en euthanasie oplossingen. De almacht van de soutane is verdampt, de kramp van het geweten lijkt geweken. Reclus’ aarzelende aanzet tot een ecologisch en planetair denken heeft school gemaakt; zijn naturisme kun je belijden op het strand en in het zwem-

bad. Ook de utopie die William Morris in 1890 schetst in *News from Nowhere* is hier en daar ontloken — in stadstuintjes en op balkons wordt getimmerd aan zijn *Nergensoord*, dat een vroege variant was van ecoanarchisme en *Deep Green Resistance*. Wie het niet wenst, hoeft geen dieren te eten. Het antikapitalistische internationalisme heet intussen antiglobalisme en heeft de handen vol met het redden van de planeet — ‘*join the rebellion*’ is het devies, met een x in de o die het logo tot een libertaire banier maakt. Uiteindelijk lijkt het aloude, vermoeide Esperanto zo goed als het enige werktuig uit de anarchistische gereedschapskist dat het niet heeft gehaald. Net als deze halfslachtige poging tot taal waren al die andere sociale innovaties natuurlijk niet het eigendom van het anarchisme: heel wat verwante of zelfs totaal tegengestelde bewegingen gingen er evengoed mee aan de slag.

Het staatsapparaat zelf is een eeuw later natuurlijk niet afgeschafft of doodgebloed, en op politiek vlak is Europa een lappendeken geworden van min of meer behoorlijk werkende parlementaire democratieën. Een rechtgeaarde anarchist hoort het niet graag, maar zelfs een kernbegrip uit Kropotkins denken, de ‘wederzijdse hulp’ in een samenleving die de rijkdom herverdeelt en ondersteunt wie er behoefte aan heeft, is in zekere zin — en met een geweldige omweg — gerealiseerd: uitgerekend de voormalige anarchist Henri Fuss heeft na de Tweede Wereldoorlog (en met de steun van de brede sociaal-democratische beweging en haar bondgenoten) in België de krijtlijnen van de sociale zekerheid uitgetekend. Kijk even naar uw ziekenhuisfactuur, en u begrijpt wat ik bedoel. Aarzelend heeft het zwarte licht zich een weg gebaand van de schrijftafel naar het hoofd en het hart van talloze, vaak onvermoede *fellow travellers*.

Wanneer ik in de herfst van 2022 de laatste hand leg aan dit boek en mijn materiaal overloop, valt mijn oog op een passus uit *De leemen torens*, de stadskroniek in brieven die Karel van de Woestijne en Herman Teirlinck nooit echt hebben afgewerkt. Ik bedenk dat ik het boek indertijd veel te snel heb gelezen, op zoek naar clues die de historische figuren achter de romanpersonages kunnen onthullen — dat soort

spelletjes spelen schrijver en lezer wel vaker. Eindelijk vind ik het juiste tempo om Van de Woestijnes proza goed te laten doordringen:

‘In Vlaanderen was Gent brandpunt van wat uitstraalde als een zwart en schroeiend licht dat bedoelde te louteren en dat intusschen vernielde. Werkstaking na werkstaking vulde straten en pleinen, door de politie leëg geveegd van burgers, met de traag-drentelende, maar dicht-samendringende drommen der werkeloozen die, tegen den rhythmus van hun dolend stappen in, met holle stemmen hortend zongen:

“Al op het dek!
Voet bij stek!
Vorremt, Gentenaren,
Uwe koene scharen!”

en het dreigende:

“En als men ons het stemrecht niet en geeft,
Welnu, dan zullen wij den boel met dynamiet doen springen,
Leve de algemeene werkstakinge!
Wij zullen Leopold zijn hoofd afwringen!”

‘Een zwart en schroeiend licht’ — we kunnen er niet naast kijken. Van de Woestijne krijgt dan ook het voorlaatste woord van deze inleiding. In de *Nieuwe Rotterdamse Courant* kijkt hij aan de vooravond van de Grote Oorlog om naar het libertaire sloopwerk van de voorbije kwart-eeuw:

‘Want deze graag-afbrekende jongeren waren geen dilet-tanten, geen predikers van de algemeene ijdelheid: op-bouwnaturen, geestdriftige levensminnaars; het brein vol scheppingsdrang en vol daden de vuisten, vertoonden zij

het verschijnsel dat de vernietigingsmanie van elke revolutionaire jeugd toch steeds vruchtbaar heeft gemaakt: bij hun razenden stormdrang tegen alle idolen, bezaten zij een vertrouwen, dat, onverwoestbaar, bij schoone evidentie wel overwinnen moest. Het was begonnen, zooals het meestal begint, met de literatuur. De *Jeune Belgique* [...] moest beleven, dat hare beste en geestdriftigste krachten [...] het huis verlieten en de deuren met gedruisch achter zich toeklakte, om een nieuw gebouw te betrekken, waarvan het uithangbord *Le Coq rouge* de uiterste omwenteling in hare uiterste gevolgen beloofde. Intusschen had Fernand Brouez *La Société Nouvelle* gesticht, waar, naast de nieuwe dichters, de jongste sociologen hun geloof verkondigden in de idealen van de Reclus' en van prins Kropotkin. En de jongere Vlamingen bleven niet uit [...]. De invloed van die literatuur was grooter, dan ooit literaire invloed in België geweest is. Is het misschien gewaagd, van eene *Société Nouvelle*-generatie te spreken, omdat de invloed van dit tijdschrift over meer krachten verspreid en versnipperd lag?

Was het optimisme? Zelfoverschatting? Wanhoop? Alleen al voor de ijver waarmee deze generatie warhoofden en kunstbroeders enkele cruciale concepten tegen het licht heeft gehouden, de nodige *idées reçues* heeft doorgedacht en de mechaniekjes van de samenleving in gedachten heeft gedemonteerd, verdient zij een diepe buiging.

Al verdient elke uitspraak zijn tegenstem. In Molières *Le Misanthrope* is het de nuchtere Philinte die zijn opvliegende vriend Alceste een spiegel voorhoudt: stel je niet aan, man, hou toch op met je toornige gebral dat nergens toe leidt en de wereld zeker niet zal veranderen — '*le Monde par vos soins ne se changera pas*'.

Haal het doek maar op.

[EEN]

Wandelen door een wereld of twee

Élisée Reclus, geograaf en lyrische anarchist

Het broze papier van de krant *Le Temps* knispert tussen mijn vingers. Op de voorpagina lees ik een bericht over de oorlog in Transvaal en het recentste gezondheidsbulletin van de Nederlandse koningin Wilhelmina — het gevaar lijkt geweken, maar de artsen blijven waakzaam. Onderaan de pagina, in het tekstblok dat op krantenredacties *le rez-de-chaussée* wordt genoemd en bestemd is voor het dagelijkse feuilleton, wacht een spannende episode uit *Le Chien des Baskerville* van Arthur Conan Doyle op lezers die tuk zijn op de avonturen van detective Sherlock Holmes. Op de volgende bladzijde krijgt de rubriek ‘Promenades et visites’ van sterreporter Adolphe Brisson drie van de zes kolommen. In zijn leerzame portrettenreeks van contemporaine profeten — mannen uit één stuk als Jean Jaurès, Georges Clémenceau of Émile Zola, maar evengoed de Belgische socialistische leiders Edward Anseele en Émile Vandervelde — brengt hij op woensdag 7 mei 1902 vanuit Brussel een nieuwe aflevering. De titel: *M. Élisée Reclus, végétarien*.¹

Brisson kent zijn vak. Hij bouwt de spanning op door in de aanhef van het stuk zijn studieobject neer te zetten als een illustere Franse geograaf, tevens auteur van de populaire *Nouvelle Géographie universelle*, een monumentale encyclopedische studie van de planeet, die

vanaf 1872 in wekelijkse afleveringen is verschenen en uiteindelijk negentien vuistdikke delen en bijna twintigduizend bladzijden telt. Vervolgens komt de lezer te weten dat Reclus na de Parijse Commune een tijdlang uit Frankrijk is verbannen. Uiteindelijk heeft de geleerde zich in Brussel gevestigd, waar hij nu ‘een teruggetrokken, meditatief en enigszins mysterieus leven leidt. Hij zou anarchist zijn en *partisan de l’union libre entre les sexes*; hij eet uitsluitend fruit en misprijst de wetten en zeden die het menselijke gedrag regelen.’ Maar Brisson weet evengoed dat deze grote geest zich ver houdt van het journaal en zijn deur slechts op een kier zet voor een kleine kring van discipelen. Het komt er dus op aan een list te bedenken. Wanneer Reclus zijn vraag voor een interview minzaam afwijst, herinnert de journalist zich dat de man een notoir vegetariër is. De portier van Brissons Brusselse hotel kent het adres van de enige zaak in de hoofdstad waar je geen vlees op je bord krijgt, en even later zit de reporter incognito in een hoekje van het restaurant in de Arenbergstraat op zijn prooi te wachten.² In een buffetkast zijn propagandabrochures voor een rationele en gezonde voeding uitgestald, van de hand van ene dokter Nyssens. De arts blijkt een van de stamgasten te zijn; hij wil wel even uitleggen dat hun *maître* Élisée Reclus als jongetje van vijf zo sterk werd getroffen door het dierenleed op een boerderij dat hij prompt besliste om geen dieren meer te eten. Het menu oogt die avond alleszins copieus: romig witlof, in kokosboter gefruite aardappelen, hopscheuten met ei, vruchtentaartjes en sprankelende aardbeienwijn zonder alcohol, die het gezelschap toch in de juiste stemming kan brengen. Een jongeman met lang krullend haar ‘à la façon des esthètes’ declameert ongevraagd fragmenten uit het epische toneelstuk *Les Aubes* van de dichter Émile Verhaeren.³ Niemand let op het mannetje met het gegroefde gelaat en de sneeuw witte haardos dat een vrije plaats aan tafel heeft gevonden en het vegetarische discours van Nyssens aanvult, maar naadloos laat overgaan in een revolutionair pleidooi voor een betere wereld. Élisée Reclus is *in the house*.⁴

De Belgische hoofdstad is de laatste thuishaven van deze Griekse held op zijn retour. Na een bewogen leven in dienst van de aardrijkskunde en de revolte meert de wereldreiziger daar in februari 1894 aan. Dat zijn aanstelling als hoogleraar — *agrégé* — aan de lokale Université Libre iets als een misverstand is, zal snel blijken.⁵ De zaak heeft grote gevolgen, maar vooral een rijke voorgeschiedenis.

Reclus' overvolle leven leest als een avonturenroman die je niet zomaar in een handomdraai samenvat. Élisée is een zoon van een calvinistische dominee uit het stadje Sainte-Foy-la-Grande in de Dordogne, het derde kind in een rij van veertien. Hij studeert theologie in Montauban en aardrijkskunde in Berlijn — de geografie is een roeping die hij deelt met zijn latere medestanders Peter Kropotkin en Leon Metsjnikov.⁶ Als tegenstander van Napoleon III wijkt hij uit naar Londen. Hij zoekt het geluk in Ierland, New Orleans en Colombia. Werkt als essayist voor de prestigieuze *Revue des Deux-Mondes* en stelt reisgidsen samen voor uitgever Hachette; dat brengt het nodige geld in het laatje. Hij wordt socialist en anarchist van de brede 'strekking' Blanqui-Proudhon-Bakoenin. Meldt zich aan als vrijwilliger in het 119de bataljon van de Garde nationale — *les Fédérés* voor vriend en vijand — en in de compagnie van militaire ballonnen, geleid door de fotograaf Nadar, die Parijs in 1870 tegen de Pruisen verdedigen.⁷ Uiteraard trekt Reclus op 18 maart 1871 de kaart van de revolutionaire Commune, die een radicaal socialistische maatschappij wil vormgeven. Al op 4 april wordt hij tijdens een schermutseling bij de schans van Châtillon gearresteerd — '*le fusil à la main*', al heeft hij geen schot gelost. Na een maandenlange gevangenisstraf in Bretagne wordt Reclus veroordeeld om gedeporteerd te worden naar het bagno van Nieuw-Caledonië; zijn vriend Nadar staat hem bij wanneer de gevangene met *matricule* 5598 S 71 zich in de winter van 1871 voor de Krijgsraad verdedigt.⁸ Een internationale petitie van een honderdtal wetenschappers, onder wie Charles Darwin, leidt ertoe dat de straf wordt omgezet in een tiental jaar verbanning.

Tot in de herfst van 1890 zal Reclus in Zwitserland wonen en vanuit zijn ballingsoord de wereld bestoken met anarchistische traktaten

en een stapel wetenschappelijke artikels, die een plaats krijgen in de imposante *Nouvelle Géographie universelle*. Hij ontmoet Bakoenin bij het Lago Maggiore en de schilder Gustave Courbet in Vevey, waar deze *ex-communard* probeert te vergeten dat de Franse Staat hem laat opdraaien voor de heropbouw van de Colonne Vendôme, die in 1871 door zijn wapenbroeders is gesloopt. In het dorpje Clarens is ook de anarchistische prins Kropotkin een van Reclus' burenen. Het *exil* bij het meer van Genève kleurt zwart en rood. Van hieruit gooien een handvol nijvere intellectuelen olie in het raderwerk van de revolutie, die er nu snel zal aankomen in Parijs of Londen.

Op deze plek werkt Reclus ook het manuscript van *Histoire d'une montagne* af, een populair aardrijkskundig traktaat dat leest als een avontuurlijk jeugdboek en dat net als zijn voorganger *Histoire d'un ruisseau* uit 1869 zijn weg naar een breed publiek zal vinden. Uitgever Hetzel publiceert de beide delen in zijn *Bibliothèque d'Éducation et de Recréation* naast succesauteurs als Jules Verne, Alexandre Dumas *père*, Hector Malot en architect Eugène Viollet-le-Duc, die op zijn beurt een *Histoire d'une maison* (1873) en een *Histoire d'une forteresse* (1874) op de wereld loslaat — in deze roerige, daadkrachtige epoëe staat er geen maat op de honger naar kennis en methode. Generaties Franse scholieren verslinden Reclus' vlot geschreven en pittig geïllustreerde deeltjes, die hen meenemen op een *roadtrip* door de wijde wereld. Het klassieke maar deinende, zelfs dansante proza van de geograaf scherpt hun blik en prikkelt hun verbeelding. In een tijd waarin het leven aan een ongeziene versnelling toe is, zijn Reclus' verhalen over het gebergte en de rivier — van de druppels die opwellen uit de bron tot de meanders van de stroom en het brakke afvalwater in de grootstad — vooral lessen in traagheid, daden van ondergronds verzet tegen de rotvaart waarmee de industriële wereld naar de haaien gaat. In het libertaire utopia van de geograaf is er evengoed plaats voor maatschappelijke vooruitgang als tijd om te bewaren wat goed is, met eerbied voor andere en oudere manieren van leven in bevolkingsgroepen van wie we heel wat kunnen opsteken — inboorlingen in verre landen bijvoorbeeld, of arme boeren op het Franse platteland. Ook daarom kan

Reclus' oeuvre gelezen worden als een aanzet tot een ecologische politiek en een korteketeneconomie.⁹ In zijn handen wordt het vak aardrijkskunde eindelijk een vorm van sociale geografie, iets tussen sociologie en geschiedschrijving. Voor deze geleerde is geografie niets anders dan geschiedenis in de ruimte, zoals geschiedenis een soort van aardrijkskunde in de tijd is. De data van 'beslissende' veldslagen of de regeerperiodes van vorstenhuizen zijn veel minder belangrijk dan de invloed van kunstenaars en wetenschappers. Geen Alexander 'de Grote' voor Reclus: in zijn werk moet de veldheer het stellen met het epitheton 'de Macedoniër'.

Zowel in zijn wetenschappelijk oeuvre als in zijn essays over de maatschappij van morgen voel je de brede adem van een vrije mens. De sterkste passages drijven op het aanstekelijke ritme van een stevige wandeling; menige markante zin is een alexandrijn. Dat is evengoed het geval voor Reclus' natuurbeschrijvingen als voor zijn libertaire traktaten of zijn uitgebreide correspondentie, die na zijn dood in drie delen zal worden gepubliceerd. Hier wordt het woord wereld op de cadans van de *marcheur*: wie wandelt, deint mee op het ritme van de zinnen terwijl hij ze in zijn hoofd opschrijft — de muziek van de taal op de maat van de hartslag in het lichaam van de wandelaar is waar de betekenis begint. Schrijven ontstaat in zijn lijf, als een mindere vorm van dans.¹⁰ Was deze geograaf een fietser, dan beklom hij de bergen 'en danseuse'. En met een naam als de zijne — Reclus betekent letterlijk 'de opgeslotene', 'de kluizenaar' — moet Élisée de wereld wel tegemoet treden. Het is geen vrijblijvende *Wanderlust* maar een fysieke noodzaak: stappen wil hij, bergen beklimmen, al zijn kleren uittrekken en in vijvers duiken.

Dat is precies wat de man uit Sainte-Foy-la-Grande altijd heeft gedaan. Van hem hoeft je geen kant-en-klare blauwdruk voor een nieuwe samenleving te verwachten, maar iets als inspiratie, geen gedetailleerd plan maar *goesting* om eraan te beginnen. Precies daarom hebben Karl Marx en Friedrich Engels, die andere aanvoerders van de *International Workingmen's Association* alias de Eerste Internationale, geen hoge pet op van dat Franse warhoofd, die dilettanterige *touche-à-tout*.¹¹ In de

classificaties van het politieke denken bestaat er geen categorie ‘lyrisch anarchist’, maar ze zou Élisée Reclus perfect passen.

Naar Brussel!

De geleerde die in 1894 aanspoelt in België brengt een imposant curriculum vitae mee. Tussen zijn werk als sociaal geograaf en docent door is hij al meer dan dertig jaar actief in de anarchistische beweging, voornamelijk met pen en papier. Hij werkt mee aan het tijdschrift *Le Révolté* dat Kropotkin in Genève laat drukken. Als libertair denker maakt Reclus naam met bevlogen artikels, die tot brochures en boeken worden gerecycleerd. Ook in Brussel is zijn naam een begrip. Het voorwoord voor *La Conquête du pain* is van zijn hand; als een ‘rood boekje’ avant la lettre prijkt Kropotkins bestseller sinds 1892 ook in het koninkrijk België in de boekenkast van iedere linkse intellectueel die zichzelf respecteert. Reclus leidt evengoed traktaten van zijn strijdmakker Ferdinand Domela Nieuwenhuis in als het reisverhaal van de Belgische ontdekkingsreiziger Adrien de Gerlache de Gomery, die in 1897 met zijn schip de *Belgica* naar Antarctica vaart.¹² Geen heikel onderwerp gaat Reclus uit de weg. Hij schrijft over het vrije huwelijk en over vegetarische voeding, over de doodstraf en kolonialisme, over naturisme en atheïsme, over de grootstad en het platteland, over universele solidariteit en wereldvrede en – als het echt niet anders kan – over de ietwat kortere weg naar de nieuwe maatschappij die de anarchistische bommengooiers willen inslaan. Wie de utopie najaagt, maakt weleens brokken. Dan weet de wijze Reclus het ook niet meer: het ene moment veegt hij terroristen als Ravachol, Vaillant of Henry mild de mantel uit, een andere keer houdt hij zijn antwoord in beraad of durft hij te vinden dat een opstandeling altijd gelijk heeft. Ook als er slachtoffers vallen.

De kranige zestiger die in Elsene terechtkomt, is een icoon van de progressieve beweging, een influencer wiens impact niet mag worden onderschat. Een karakterkop, ook: kijk naar de prachtige fotoportret-

ten die zijn goede vriend Nadar door de jaren heen in zijn studio heeft gemaakt, naar de tekeningen van Théo Van Rysselberghe en Eugène Carrière of naar de delicate buste die beeldhouwer Constantin Meunier heeft geboetseerd: uit de leeuwenkop van de ziener priemen energieke maar droeve ogen.¹³ De geleerde heeft niet de rijzige gestalte die je misschien verwacht van een goeroe waar iedereen naar opkijkt; hij is veeleer een pezig mannetje van 1,65 meter.

Als wetenschapper krijgt Reclus tijdens de Wereldtentoonstelling van Parijs in 1889 een plaatsje in het *Panorama van de Geschiedenis van de Eeuw*, het profane pantheon waarop de mondaine schilders Alfred Stevens en Henri Gervex meer dan zeshonderd helden uit het recente Franse verleden vereeuwigen. In 1907, twee jaar na Reclus' dood, wordt een nieuwe avenue vlak bij de Eiffeltoren naar hem vernoemd; niet de anarchistische stokebrand krijgt hiermee een eerbetoon, maar de wereldvermaarde geograaf — niets is zo goed voor je naambekendheid als de combinatie van twee deeltijdbanen. Een hardnekkige legende wil dat de *communard* Reclus en zijn goede vriendin Louise Michel door een bewonderaar zijn vereeuwigd op een gebeeldhouwd kapiteel in de Parijse Jardin du Luxembourg.¹⁴

Ook dat is Reclus: de laatste encyclopedische geest van het Avondland, een profeet zonder god, een zachtmoedige opa die de avond van zijn drukke leven in Brussel komt doorbrengen. Waar anders?

Reclus kent België en zijn hoofdstad goed. In de *Nouvelle Géographie universelle* heeft hij 'Bruxelles, en flamand Brussel' getypeerd als een van Europa's meest dynamische metropolen.¹⁵ In 1879 telt hij in het stadshart tweehonderdduizend inwoners, in de uitdijende randgemeenten dubbel zoveel. Als in een Baedeker-gids schetst de auteur de belangrijkste bezienswaardigheden — het indrukwekkende Gerechtsgebouw en de gloednieuwe Beurs, de vermaarde schilderijencollecties, het Wiertzmuseum, het observatorium van allround wetenschapper Adolphe Quetelet... De geograaf laat niet na te vermelden dat de razendsnel groeiende Université Libre een privé-initiatief is en geen enkele band heeft met kerk of staat. Zij omvat vijf faculteiten en telt zeventig professoren voor ongeveer negenhonderd studenten.

Wanneer Reclus de drukproeven van zijn boek corrigeert, weet hij nog niet dat deze instelling straks een sleutelrol in zijn leven zal spelen.

Als een van de culturele hoofdsteden van Europa kent Brussel nauwelijks haar gelijke. Voor de toeristische meerwaardezoeker wil Reclus wel even de parken en tuinen in het zonnetje zetten. Geen anekdote ontsnapt aan zijn arendsoog: hij weet zelfs dat je op het kerkhof van Laken naar het praalgraf van de operadiva La Malibran kunt gaan kijken.¹⁶ Maar de aardrijkskundige heeft ook zijn economische huiswerk grondig gemaakt en vastgesteld dat het ietwat bizarre, tweetalige landje bij de Noordzee is uitgegroeid tot een industriële wereldmacht.¹⁷

Voor hij definitief zijn intrek neemt in de hoofdstad heeft onze wereldreiziger Brussel al enkele keren bezocht. In 1885 loopt hij even aan bij zijn zieke dochter Magali, wier partner als architect in België aan de slag is. De hoofdstad van het koninkrijk is een magneet voor politieke vluchtelingen en bannelingen. Zij scholen vooral samen in Sint-Gillis en Elsene, waar ook Élisée Reclus en zijn broer Élie zullen landen. Enkele van deze tijdelijke gasten hebben naam gemaakt: de radicale denkers Blanqui en Proudhon, madame Sébert (die Victor Hugo in 1851 onderdak aanbiedt) en de revolutionaire socialist Emile-Hector Aubry, die na de Commune de wijk neemt naar België en in Brussel als lithograaf en *phototypiste* aan de slag gaat.¹⁸ Als deze vakman niet aan het werk is in zijn fotoatelier in de Jamarlaan, zo stellen politespionnen vast, woont hij congressen van de Internationale bij of trekt hij naar bijeenkomsten van de vrijdenkersbond Les Solidaires.

Onderweg naar de revolutie is het goed toeven in de salons van de hoofdstad, waar je eindeloos kunt converseren over het Esperanto en de weldaden van de vegetarische levenswijze. Het libertaire socialisme dat in deze kringen wordt beleden, lijkt wel een modieus taalspel onder gelijkgezinden. Met de revolterende arbeiders en andere have-lozen hebben deze intellectuelen en hun denkbeelden niet veel te maken. Meer dan een pragmatisch strijdplan voor een betere wereld is het anarchisme van Reclus en co evengoed een tijdverdrijf voor lieden van stand als een krachtige mythe, net zoals het begrip 'alge-

mene staking' dat na de eeuwwisseling zal zijn: een hersenschim die de massa vroeg of laat in beweging zal brengen.¹⁹

Vriend en vijand, aristocraat en armoezaaier zijn er immers rotsvast van overtuigd dat de nieuwe maatschappij er onherroepelijk aankomt. Buikgevoel en exacte wetenschap zeggen niets anders: *'the times they are a-changin'* — het is een blijde boodschap zonder bijbel. Overmorgen misschien gebeurt het, of volgend jaar. Daarover zijn de kleine groepjes libertaire militanten, die her en der in de hoofdstad hun blaadjes drukken, spaarzaam bijgewoone congressen organiseren en elkaar het licht in de ogen niet gunnen, het roerend eens.²⁰

Er is nog een belangrijke link tussen de geograaf en het kleine land bij de Noordzee. Tijdens het *débacle* van de Commune heeft Reclus kennisgemaakt met de Antwerpse activist en boekhandelaar Victor Buurmans, secretaris van het socialistische Volksverbond in de havenstad en hoofdredacteur van het weekblad *De Werker*. In de aanloop naar de revolte is de man naar Parijs gesnelde om de wereld te veranderen. Prompt heeft hij zich aangesloten bij het 161ste bataljon van de *Fédérés*.²¹ Net als Reclus wordt Buurmans op 4 april bij Châtillon omsingeld en in de boeien geslagen. Ook hij belandt in het sinistere fort van Quélern bij Brest in de Finistère. Aan het einde van de bewoonde wereld wachten de gevangenen daar op hun proces en hun deportatie naar Nieuw-Caledonië. Daar ontluikt ook Buurmans' levenslange vriendschap met Reclus. Deze laatste geniet menig privilege: hij kan brieven schrijven, schaken, wat studeren en krijgt een baantje in de bibliotheek.²² De geleerde brengt zijn lotgenoten de basics van het Engels en de aardrijkskunde bij. Op zijn beurt krijgt hij Vlaamse les van Buurmans, die ook andere gevangenen helpt en daarvoor tot 35 dagen eenzame opsluiting wordt veroordeeld. Wanneer Reclus in augustus wordt overgebracht naar het militair hospitaal op het nabije eilandje Trébéron — de directeur wil zo zijn invloed op de andere gedetineerden dwarsbomen — zullen beide mannen elkaar lange brieven schrijven.²³

Alvast voor deze oud-strijders loopt het avontuur van de Commune goed af. Na diplomatieke druk uit België wordt Buurmans in januari

1872 vrijgelaten; hij vestigt zich in Montreuil nabij Parijs. In de lente van dat jaar wijkt Reclus met zijn gezin uit naar het vrije Lugano. Aan een baantje bij de libertaire drukkerij in Neuchâtel kan hij Buurmans helaas niet helpen.²⁴ De Antwerpse spring-in-'t-veld trekt dan maar naar Amerika, maar de expeditie loopt slecht af. Buurmans keert terug om in het oude Europa twaalf stielen uit te proberen en met overgave te mislukken. Toch houden hij en Reclus contact. In 1878 vraagt de geograaf hem om de drukproeven te lezen van zijn aantekeningen over de Vlaamse zaak — die hij begrijpt en genegen is — en over de stad Antwerpen, die in het deel *Belgique* van de *Nouvelle Géographie universelle* zullen verschijnen.²⁵ Mocht Buurmans een en ander kunnen aanvullen, graag! In zijn dankwoord maakt Reclus immers liever ruimte voor een voormalige *communard* dan voor de een of andere reactionaire geleerde die hem bij zijn onderzoek helpt. Reclus wijst er zijn vriend nog op dat de Vlaamse strijd voor taalvrijheid uiteindelijk breder moet gaan, en dat je beter uit het vaarwater blijft van de Duitse cultuur waarmee veel pangermanistische activisten zich verwant voelen — voor je het weet, schuiven die perfide Pruisen hun ‘natuurlijke grens’ op tot de Noordzee! Reclus mag dan een dromer en een warhoofd zijn, maar ik vraag mij af of hij in deze brief aan Victor de bui van de Grote Oorlog en de Vlaamse collaboratie met de bezetter ziet hangen.²⁶

Vriend Buurmans gaat nog een bochtig parcours in de contramine tegemoet. In juli 1889 komt de voormalige libertaire socialist, die nu in Nanterre woont, terecht in het vaarwater van de rechts-populistische beweging rond generaal Georges Boulanger, een houwdegen die ooit nog mee de Commune heeft bevochten.²⁷ Victor laat zich nu Voisin-Buurmans noemen en waagt zich in de politiek, maar ook dat plannetje mislukt. Daarna zoekt hij de luwte op, tot de boulevardpers hem inhaalt. Wanneer Victors echtgenote Elisa in 1899 te horen krijgt dat haar man wil scheiden om een zoveelste nieuw leven te beginnen, jaagt zij hem een kogel door het hoofd. Op haar proces in april 1900 leest de advocaat die de familie van het slachtoffer verdedigt het getuigenis à décharge voor van Victors trouwe kameraad Reclus, dat